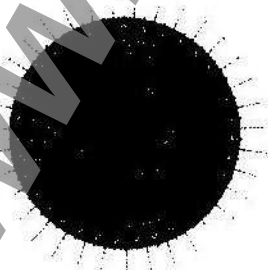

مکتب ہرات و شعر فارسی

تألیف: دکتر حسن بصیری جابا

انتشارات مولی

سورشناسه: نصیری جامی، حسن، ۱۳۴۵

عنوان و نام پدیدآور: مکتب هرات و شعر فارسی: تالیف حسن نصیری جامی

مشخصات نشر: تهران: مولی، ۱۳۹۳

مشخصات ظاهری: ۴۸۰ ص.

شابک: 978-600-339-015-7

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۴۵۹، همپوشی به صورت زیرنویس.

یادداشت: نمایه.

موضوع: شعر فارسی -- قرن ۹ ق. -- تاریخ و نقد

موضوع: مکتب نقاشی هرات

موضوع: هرات (فغانستان) -- تاریخ

موضوع: ایران -- تاریخ -- تیموریان، ۷۷۱ - ۹۱۱ ق.

رده بندی کنگره: ۱۳۴۳ ۷ م. PIR۷۲۷۴۱

رده بندی دیویی: ۸۵۱.۳۳۰۹

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۹۶۲۲۱

امارات مولی

تهران: خیابان انقلاب - چهارراه ابوریحان - شماره ۱۱۵۸، تلفن: ۶۶۴۰۹۲۴۳ - نمابر: ۶۶۴۰۰۰۷۹

www.molapub.com • Email: molapub@yahoo.com

مکتب هرات و شعر فارسی • دکتر حسن نصیری جامی

چاپ اول: ۱۳۹۳ = ۱۴۳۶ • ۵۲۰ نسخه • ۲۵۲/۱

۹۳

خوشنویسی: استاد عبدالرحیم تاج محمدی

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۳۹-۰۱۵-۷ ISBN: 978-600-339-015-7

حروفچینی: مشهد، آویژه • لیتوگرافی و چاپ: ایران مصور • صحافی: نوری

کلیه حقوق مربوط به این اثر محفوظ و متعلق به انتشارات مولی است

انتشارات مولی
۲۵۰۰۰۰ ریال

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
----	-------

۱. هرات در آینه افسانه و تاریخ (۱۷-۳۸)

۳۲	الف. آل کرت
۳۳	ب. دوره شاهرخ
۳۴	ج. دوره سلطان حسین بایقرا

۲. هرات از طلوع شعر فارسی تا آغاز قرن نهم (۳۹-۶۴)

۴۱	گروه طلایه داران
۴۱	۱. محمود وزاق هروی
۴۲	۲. ابوشعب هروی
۴۳	سیک خراسانی
۴۳	۳. حقوری هروی
۴۴	۴. حاتمی هروی
۴۵	۵. جوهری صانع هروی
۴۵	۶. ابومنصور عبدالرشید هروی
۴۶	۷. ازرقی هروی
۴۹	۸. بدرالدین هروی
۴۹	۹. عبدالرافع هروی
۵۱	۱۰. فخر هروی
۵۱	۱۱. شمس الدین محمد کرمانی
۵۲	۱۲. ربیعی پوشنگی

۵۴	۱۳. سیفی هروی
۵۵	۱۴. امیر حسینی هروی
۵۶	۱۵. رکن الدین صاین هروی
۵۸	۱۶. مظفر خوانی
۶۲	مشخصات شعری حوزه ادبی هرات

۳. اوضاع سیاسی هرات در قرن نهم

(۶۵-۹۰)

۶۶	الف. شاهرخ
۶۷	- شاهرخ و واقعه سوء قصد به وی
۶۸	- بایستقر میرزا، فرزند بافضل و هنر شاهرخ
۷۱	- شیوع طاعون در هرات
۷۱	- فرستادن سفیر به دربارهای چین
۷۳	- نقش گوهرشاد خاتون
۷۵	- دین ورزی و شریعت مداری شاهرخ
۷۷	- توجه به شاعران و هنرمندان
۷۸	ب. سلطان ابوسعید تیموری
۷۹	- بهره جویی وی از عنصر مذهب و تصوف
۷۹	- بذل و بخشش های خاص وی
۸۰	- مورد توجه اهل فضل و ادب
۸۱	ج. سلطان حسین بایقرا
۸۲	- رویکردهای فرهنگی و هنری در حکومت داری
۸۵	- حضور امیرکبیر، امیرعلیشیر نوایی
۸۶	- شکل گیری نهایی مکتب هنری هرات و بالندگی شعر
۸۷	- ترکی گویی و معناسرایی
۸۸	- دین ورزی و تساهل سلطان حسین

۴. اوضاع اجتماعی ادبی هرات در قرن نهم

(۹۱-۱۰۹)

۹۲	- ضعف و تنزل مقام شاعران و اهل علم
۹۴	- شادخواری ها و بی اعتدالی ها
۹۷	- اعتیاد

۹۸	 عشق ملذک
۱۰۲	 حسادت، بدگویی و تمسخر یکدیگر
۱۰۶	 غرض ورزی و تعصب

۵. هرات و گرایش های دینی و مذهبی در قرن نهم

(۱۱۱-۱۱۸)

۶. عرفان و تصوف در عصر تیموریان

(۱۱۹-۱۳۹)

۱۳۳	 فرقه های مهم تصوف در عصر تیموری
۱۳۳	 الف. نقشبندیه
۱۳۶	 ب. نعمت اللهیه
۱۳۸	 ج. صفویه

۷. هرات و پسندهای ادبی دربار تیموریان

(۱۴۱-۱۴۹)

۸. ویژگی های ادبی عصر تیموری

(۱۵۱-۱۸۴)

۱۵۱	 کثرت شاعران
۱۵۲	 پرگویی شاعران
۱۵۴	 عمومیت یافتن شاعری
۱۵۷	 شوریده حالی شاعران
۱۶۰	 جامعیت هنری شاعران (اهل ذوقان)
۱۶۲	 خرافه گرایی شاعران و اهل ادب
۱۶۶	 اتهام سرقت شعری
۱۷۰	 تغنن گرایی
۱۷۰	 ترکی گویی
۱۷۴	 معیارهای دیگر در پسندهای شاعرانه
۱۷۵	 مسئله تخلص
۱۷۸	 کینه جویی ها و بداقبالی های اهل ادب
۱۸۲	 نقد حال شاعران در تذکرة های عصر

۹. مکتب هرات

(۱۸۵-۲۱۵)

- الف. هنر نگارگری ۱۹۲
ب. هنر کتابت و کتاب آرایی ۲۰۱
ج. هنر معماری ۲۰۷
د. هنر موسیقی ۲۰۸

۱۰. پیوند شعر و هنر

(۲۱۷-۲۳۰)

- هنرمندان شاعر ۲۱۷
- سیمی نیشابوری ۲۱۸
- سلطان علی مشهدی ۲۱۹
- عبدالصمد مشهدی ۲۲۱
- غباری اسفراینی ۲۲۱
- شیخ زاده پورانی ۲۲۲
- شیرعلی هروی ۲۲۲
- کاتب هروی ۲۲۳
- مولانا شاه محمود ۲۲۴
- مولانا عبدی ۲۲۴
- مولانا انیسی ۲۲۵
- خواجہ حافظ بابا جان ۲۲۵
- مولانا ملک ۲۲۵
- دوست محمد کوشوانی ۲۲۵
- استاد دوست محمد عودی ۲۲۶
- محب علی نایی ۲۲۶
- مولانا مجنون چپ نویس ۲۲۶
شاعران هنرمند ۲۲۸
- کاتبی نیشابوری ۲۲۸
- بنایی هروی ۲۲۹
- عیشی هروی (حافظ علی) ۲۲۹

۱۱. فزونی اصطلاحات و مضامین هنری در شعر عصر تیموری

(۲۳۱-۲۵۴)

۲۳۲	اصطلاحات و مضامین هنر کتابت و خوش‌نویسی
۲۳۷	اصطلاحات و مضامین هنر معماری
۲۳۸	اصطلاحات و مضامین هنر نقاشی
۲۳۹	اصطلاحات و مضامین هنر موسیقی
۲۴۰	جامی سرآمد پیوند شعر و هنر
۲۴۰	هنر خوش‌نویسی (کتابت)
۲۴۴	نگارگری و تذهیب
۲۴۴	اصطلاحات و مضامین هنر معماری
۲۵۰	اصطلاحات و مضامین هنر موسیقی

۱۲. قالب‌های شعری

(۲۵۵-۳۴۴)

۲۵۶	غزل
۲۵۹	الف. سبک
۲۶۲	ب. مضمون (درونمایه)
۲۶۴	غزل عاشقانه
۲۶۸	سیما و اوصاف دلبر
۲۸۳	غزل عارفانه
۲۹۰	غزل قلندرانه
۲۹۲	غزل اجتماعی
۲۹۶	ج. ساختار غزل
۲۹۷	۱. تعداد ابیات
۳۰۴	۲. مطلع
۳۰۷	۳. تخلص
۳۱۱	۴. اوزان غزل
۳۲۰	قصیده
۳۲۵	مثنوی
۳۳۴	قطعه
۳۳۸	رباعی
۳۴۱	قالب‌های دیگر شعری

۱۳. مضامین شعری

(۳۴۵-۳۷۱)

۳۴۶	۱. مدح
۳۵۱	۲. وصف
۳۵۵	۳. تجمیدیه، نعت و منقبت
۳۵۹	۴. هجو
۳۶۶	۵. رثا

۱۴. تفنّن جویی

(۳۷۳-۴۴۰)

۳۷۴	معمّا
۳۸۴	زین الدّین محمود و اصفی، مفسّر ذوق زمانه
۳۹۱	امیر علی شیر نوایی، راوی ذوق زمانه
۳۹۸	جامی، استاد ذوق زمانه
۴۰۲	لغز
۴۰۵	لغز قلم
۴۰۸	ماده تاریخ
۴۱۳	شهر آشوب
۴۲۴	تفنّن های دیگر
۴۲۷	تقلید
۴۳۱	معیارهای تقلید
۴۳۴	نقد اصطلاحات تقلید

۱۵. از منظر نقد

(۴۴۱-۴۵۷)

۴۴۳	انحطاط
۴۴۴	- تصنع گرایی
۴۴۷	- عدم دانش شعری
۴۴۸	نوجویی
۴۵۹	منابع و مأخذ
۴۶۵	نمایه نام ها
۴۶۸	نمایه جاها

مقدمه

می‌دانیم که «مکتب هرات» مکتبی «هنری» است و جلوه و جلای آن بیشتر در هنرهایی همچون نگارگری و تذهیب و مینیاتور و کتابت و کتاب‌آرایی است. مکتبی پراوازه و دیرینه که «از پیشروترین مکتب‌های هنری جهان اسلام» به شمار می‌رود^۱ و عصر درخشش آن در منزلت «دوره رستاخیز هنر ایرانی» مطرح است.

از نظر تاریخی هرچند نخستین اهتمام‌های پدید آمدن این مکتب در دوره تیمور رقم خورد و وی با اعزاز و اکرام هنرمندان و فراخواندن آنان به سمرقند اولین گام‌های شکل‌گیری این مکتب را فراهم آورد ولی نهایتاً این جانشینان وی بودند که از دستاوردهای حکمرانی و مالی و هنری او بهره‌مند شدند و در سویی دیگر از خراسان بزرگ (= هرات) این مکتب را به منزلت باروری و اعتلا رساندند.

بنابراین با اذعان به نقش و جایگاه تیمور در پدید آمدن این عزم و منزلت هنری، مکتب هرات را می‌توان به دو دوره تاریخی و هنری تقسیم نمود: دوره حکمرانی شاهرخ (۸۰۷ تا ۸۵۰ هـ.ق) و دوره حکومت سلطان حسین بایقرا (۸۷۳-۹۱۱ هـ.ق) که البته برای هر یک از این دو دوره می‌توان ویژگی‌ها و رویکردهای خاصی را متصور گردید که به اجمال همانا دوره اول دوره تثبیت و شکل‌گیری، و دوره دوم دوره اعتلا و کمال مکتب هنری هرات به شمار می‌آید.

باری، فراوانی ذوق و تنوع‌گرایی‌های هنری، محصول و رهاورد بزرگ این عصر و

دوره‌هاست به خصوص آن که بیشتر این ظرفیت‌های هنری در قرن‌های پیش از عصر تیموری سامان و رونق مشخصی نداشته‌اند و ذائقهٔ دربارها و پسندهای عامه نیز بیشتر بر هنر شعر متمرکز شده بود.

پیش از این عصر - کمابیش - شعر فارسی نگارخانه‌ای از جملگی هنرهای ایران بود و در عصر تیموری به سبب پراکندگی و تنوع طبع هنری، گزیده‌ای متنوع از هنرها هویت و بروز یافتند و هر کدام دارای منزلت و جایگاهی خاص گردیدند.^۱ اما عرصهٔ شعر و ادب در این عصر نیز همچنان پر بار و گرانبار بود و غالب جلوه‌های هنری عصر در عرصهٔ آثار ادبی جلوه و بروز یافتند. «تحریر» و «تصویر» (نگارگری) دو روی سکهٔ پراچ مکتب هنری هرات است^۲ که به یقین بیشتر جلوه و زیبایی آن در عرصه و عرضهٔ آثار و متون ادبی - اعم از شعر و نثر - بروز یافته است.

در این نوشته با تأکید بر شعر عصر تیموری، به رابطه و پیوند آن با مکتب هنری هرات پرداخته شده و از این منظر به پیوند و همراهی شعر با هنر و ظرفیت‌ها و تفتن‌های ذوقی آن عصر اهمیت داده شده است. به رهاورد این نگاه، به ویژگی‌هایی بدیع و جالب توجه برمی‌خوریم. شعر این عصر بیشتر بر بستر و مسند ذوق و تفتن آرمیده است و در سایه‌سار آرامش‌های هنری و لطافت طبع‌های هنرمحور و ذوق‌جو به رویکردها و پسندهایی خاص توجه داشته است.

اصطلاحات و مضامین هنری در شعر این عصر - به عنوان یک شاخص بدیع - بسیار گسترش یافته است. اهل هنر و ذوق نیز به شعر به عنوان یک تفتن منزلت جویانه نگریسته‌اند. اگر در دوره‌های پیش با مقولهٔ «شاعران عارف» و «عارفان شاعر» روبرو هستیم، در این عصر مشخصاً به گروه «هنرمندان شاعر» و «شاعران هنرمند» برمی‌خوریم. در پسندهای شعری «تقلید و تفتن» محوری‌ترین و پُر

۱. تاریخ ادبیات ایران از آغاز تا امروز، ۴۰۵.

۲. خوشنویسی در قلمرو مکتب هرات (مقاله)، ۲۹.

اقبال‌ترین رویکرد شعری هستند و جالب آنکه در این عصر تفنّن و تقلید، حدود و قاعده یافت و اصطلاحاً «نظام‌مند» گردید و با این معیارها، نقد و آداب‌جویی در نوع تقلید و تفنّن، سکه رایج محافل و مجامع ادبی عصر بود.

ناگفته نماند که عصر تیموری به سبب دیرپایی و امنیت و آرامش نسبی حقیقتاً تداعی گر دربارهای پُر جلال عصر غزنوی و سلجوقی است؛ با این تفاوت که شاهان تیموری شعر دوست و شعرشناس و بعضاً شاعر بودند و در حلقه شاعران قرار می‌گرفتند و حتی خود به نقد و طرح شعر می‌پرداختند.

یکی دیگر از اقبال‌های این عصر وجود شاهزادگان و دولتمردان هنرپرور و شعرشناس بود. صاحب‌نام‌ترین شاهزاده هنرور عصر تیموری «بایسنقر میرزا» - فرزند شاهرخ - بود و همچنین «امیر علیشیر نوایی» - وزیر و مشاور فرهیخته سلطان حسین بایقرا - مشهورترین دولتمرد ادب‌دان این عصر محسوب می‌گردد. حقیقتاً این دو در سایه اقتدار عصر تیموری، میدان‌دار و کھف و پناه اهل ذوق و ادب و هنر بودند و هر دو خدمات شایانی به شعر و هنر عصر نمودند.

این عصر از نظر کثرت شاعران نیز در خور توجه است. در تذکره‌ها و کتاب‌های تاریخی به ذکر حال و نام انبوهی از شاعران و صاحب ذوقان - قریب به یک هزار تن - برمی‌خوریم و البته این نکته نیز دلیلی روشن بر ادب محوری و ذوق‌جویی عصر است. از سرآمدان شعر این عصر می‌توان به کاتبی، شاه قاسم انوار، امیرشاهی، جامی، آصفی هروی، امیر علیشیر نوایی، بنایی هروی و ... اشاره نمود. هرچند بعضی از این شاعران در بعضی از قلمروهای شعر و ادب مطرح و نام آورند (همچون شاه قاسم انور در ادب عرفانی این عصر و نیز امیر علیشیرنوایی در پیشگامی و اعتلای ادبیات ترکی) ولی بدون شک این عصر در مقایسه با قرن هفتم و هشتم از قله شعری خالی است؛ اما نهایتاً عبدالرحمان جامی - که حتی برخی او را «خاتم الشعرا» نیز خوانده‌اند - شاخص‌ترین و بلندآوازه‌ترین شاعر و

ادیب عصر محسوب می‌گردد.

جامی مجموعه و آمیزه‌ای روشن از اقبال و پسند شعری و ادبی عصر است. وی ضلعی در مثنوی‌سرایی و تقلید از خمسه‌پردازی دارد و جانبی نیز به غزل‌گویی و پیروی از حافظ و سعدی و کمال و خسرو. از نظر موقعیت اجتماعی نیز دستی به حمایت و ارادت در بار سپرده است و سری سربلند نیز در عرصه عرفان و تصوف نقش‌بندی عصر دارد. شعر وی آینه‌ای روشن از پسندها و ویژگی‌های ادبی عصر است. در این آینه از سویی تقلید و تفتن و معماجویی و گرایش به ماده تاریخ را می‌بینیم و از سویی دیگر تلاشی به افزون برای نوجویی و ابداع و خلاقیت را شاهد هستیم. هر چند این نوجویی‌ها و ابداعات غالباً کم فروغ و در سطح هستند ولی روشنی و تناوری آن می‌تواند طلیعه مضمون جویی‌ها و نازک خیالی‌های سبک هندی محسوب گردد. و به راستی از این منظر آیا عصر تیموری حلقه واسطه سبک‌های عراقی و هندی نیست؟ به خصوص آن که کاروان دیرآهنگ و پرهیاهوی ادب فارسی در سیر تاریخی خود هنگامی که از عراق عجم و کانون‌های شیراز و نواحی مرکزی ایران رخت بر بست، قریب به یک قرن در منزلگاه بدیع و دلجو و دیرپای هرات رخت افکند و سپس به بنگاله مضمون جویی و نازک خیالی رخت کشید.

بسیاری این عصر را «عصر انحطاط و تقلید» و فاقد پویایی لقب داده‌اند. اما آیا واقعاً این عصر مزین به هنر و سرافراز به همراهی و جلوه «مکتب هرات» می‌تواند چنین تیره و تار و مرداب صفت باشد که سراسر آن را - به عظمت یک قرن هم‌دوشی با هنر و ذوق و پسندهای اجتماعی - انحطاط و تباهی بشماریم و شعر این عصر را در بیغوله تباهی و کم‌انگاری رها کنیم؟ شعری که آستان نوجویی‌ها و طرزهای تازه است و علاوه بر آن، طلایه‌داری بدیع و شگفت از تفتن و ذوق محوری و روی‌آوری به پسندها و ذائقه عامه عصر به شمار می‌آید.

این نوشته عزم بیان همین نکته‌ها را دارد و به همین سبب به «هرات» و جایگاه آن به عنوان کانون ادبی عصر تیموری نگین و دوره‌های درخشان هنری بیشتر پرداخته شده. ابتدا دیرپایی و پیشینه و منزلت آن در تاریخ و فرهنگ ایران مطرح گردیده و سپس به بررسی و سیر شعر و ادب تا قرن نهم در این «کانون ادبی» توجه شده است تا خوانندگان محترم با عنایت به منزلت تاریخی، فکری و ادبی این آب‌شهر فرهنگی در این عصر ادبی و مکتب هنری - و نیز پیوند و همراهی شعر و هنر - درنگ و تأمل بیشتری نمایند.

در پایان از استادان و دوستان عزیز که این مباحث را به دقت خواندند و این قلم را به لطف و نظر سراقراز نمودند صمیمانه سپاسگزارم.

و هو نعم المولى و نعم النصير

تایستان ۱۳۹۲ - حسن نصیری جامی